

तळ ढवळताना

लहू कानडे

एक अभ्यास

बी.ए. भाग २

आध्यक्ष - भारतीय दलित साहित्य आकादमी (महाराष्ट्र प्रदेश)

उपाध्यक्ष - प्रगतशील लेखक संघ (महाराष्ट्र राज्य)

सदस्य - दलित अभ्यास मंडळ, पुणे विद्यापीठ

सदस्य / सल्लागार मंडळ - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था पुणे

संस्थापक - महर्षि प्रतिष्ठान, अहमदनगर

- 1] कानिफनाथ नागरी सहकारी पतसंस्था मर्यादा,
पाईप लाईन रोड, अ.नगर
- 2] श्री. साई इंगिलश मेडीअम स्कुल, शिलविहार,
सावेडी, अ.नगर
- 3] अक्षरवेल वाचनालय
अहिल्यानगरी, अ.नगर

मातीचे प्रुण बाळगणारा कार्यकर्ता : लहू कानडे

नेवासे तालुक्यातील कुकाण्याजवळचे आंतरखली हे लहू कानडे यांचे गाव. येथीच त्यांचे सातवीपर्यंतचे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण झाले. चर्मकार समाजातील एका गरीब कुटूंबात त्यांचा जन्म झाला. आजोबा वडिलोपार्जित जी थोडीशी जमीन होती ती कसायचे. तर वडील उपजिवीकेसाठी चांभारकी करायचे. घपला शिवून विकायचे. आई,आजी, स्वतः लहू कानडे आणि त्यांची भावंडे आजोबांना शेतीकामात मदत करायचे. कधी मोलमजुरी करून कुटूंबाला हातभार लावायचे. आपला हा गरीबीने गांजलेला परंतु कष्टाने सजलेला भुतकाळ लहू कानडे आजही विसरले नाहीत. त्यांनी त्या दुःखाचेही त्यांच्या कवितेमधून नितांत सुंदर गाण केलं.

“सय सय सय

दिसभर नावाचा आठ्य

अवघं आयुष्य शिवार

हिरवं कुठवर लुतवं”

वडिलांच्या पारंपरिक घपला शिवण्याच्या उद्योगाबद्दल त्यांनी लिहिलंय

‘बिनघोर केले, जगाचे चालणे,

ऐसे त्याचे देणे, कृपावंत’

पैसाच्या खांबाला टेकून बहुजन समाजाला नेवासा येथे गीतार्थ सांगणाऱ्या ज्ञानदेऊरी लहू कानडेचे अंतरिक नाते आहे. आपल्या मातीशी घड नाळ जोडलेल्या लहू कानडेचे या भागीण जगण्यावर विलक्षण प्रेम आहे. म्हणूनच प्रवरा आणि गोदावरी खोन्यामधील कष्ट करणारा शेतकरी, शेतमजुर त्यांच्या कवितेचे व गद्य लेखनाचे प्राणतत्व आहे. आपण ज्या मातीतून उगवलो तिच्यावरील आढळ श्रद्धा बाळगणारा, अस्सल मातीतला हा माणूस आपण अहमदनगर जिल्ह्याचे भूमिपूत्र आहोत ही डोळस श्रद्धा बाळगून आहे.

कार्यकर्ता अधिकारी

शेतकरी, कट्टकरी, शेतमजुर यांच्या दुःखाला लहू कानडेंनी आपल्या कवितेतून उजागर केले. परंतु त्यांना समष्टीच्या वेदनेने नेहमीच अस्वस्थ ठेवले.

पुरोग्रामी विचाराच्या वारशामद्यो त्यांनी या दुःखाचे उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न केला. यातूनच आंबेडकरांचा 'सत्ताधारी वर्ण बना' हा विचार त्यांचा ध्यास बनला. त्यांनी लोकरेवा आयोगाच्या परीक्षेला बसण्याचा निर्णय घेतला. पहिल्याच प्रयत्नात ते महाराष्ट्र विकास सेवेतील अधिकारी म्हणून राज्य सरकारच्या सेवेत दाखल झाले. आता ते त्यांचे आवडते ग्रामविकासाचे काम करू शकणार होते. तरुण, निरागस, विद्यार्थी विश्वाला आणि शेवगावमधील अनेक गावातील गोर-गरीब वस्त्यांमधील रचनात्मक कामाला अलविदा करायची वेळ आली. अत्यंत जड अतःकरणाने त्यांनी निरोप घेतला. तेव्हा त्यांनी लिहिले होते,

'मित्रांनी आता मी निघालोय'

या गावात असे मी काहीही केलेले नाही.

की इथे माझे स्मारक व्हावे.

त्याच्या उद्घाटनासाठी तुमचा एक कामाचा दिवस बेकाम व्हावा.

किंवा शेवटी झिजून झिजून अपंग झालेला एखादा कुत्रा

त्याच्या बाजूला येऊन निजावा असेही मला वाटत नाही.

मात्र या गावाने माझ्यासाठी जे केले

ते कदापिही मी विसरणार नाही.

याच गावाने मला माझ्या रफू केलेल्या पॅटसह सामावुन घेतले.

जगायचे असेल तर रस्त्याच्या डाव्या बाजूने चालावे असे शिकविले. आणि असे बरेच काही.

तर मित्रांनी आता मी निघालोय,

जिथे असतात लोकांचे प्रश्न कागदावर

आणि कागद असतात फायलीत बंद.....

त्यांच्यासाठी सोबतीला थोडा जाळ घेऊन निघालोय.

लहू कानडे या कार्यकर्त्या अधिकाऱ्याचा पुढील सर्व प्रवास गावाबद्दलचा अतःकरणातील विषुल ओलावा आणि लोकांचे प्रश्न तातडीने सोडविष्ण्यासाठीचा संघर्ष याचे विलोभनीय मिश्रण आहे.

अवर्षणप्रवण क्षेत्र विकास अधिकारी

१९९४ साली अवर्षणप्रवण विकास कार्यक्रमाचे जिल्हामध्ये स्वतंत्र कायलिय होते. जिल्हाचा अधिकारी म्हणून लहू कानडे यांना इथे स्वतःच्या जिल्ह्यात त्यांच्या लोकप्रियतेमुळेच काम करण्याची संधी मिळाली. आणि त्यांनी अक्षरशः तिचे सोने केले. अकोला, संगमनेर, पारनेर, कर्जत, जामखोड, पाथर्डी, शेवगाव आदी दुष्काळी तालुक्यामध्ये त्यांनी प्रचंड प्रवास केला. ग्रामस्थांच्या बैठका घेतल्या. त्या आगातील स्वयंसेवी वृत्तीने काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांचे ग्रुप शोधले. त्यांना त्यांच्या स्वयंसेवी संस्थांना पाणलोट क्षेत्र विकासाचे काम करण्यास प्रवृत्त केले. संगमनेरची लोकपंचायत, राजूरचे सत्यनिकेतन, हिवरे बाजारचे यशवंत ग्रामविकास प्रतिष्ठान, जामखोडची डॉ. आरोडे यांची संस्था, नगरचे सोशल सेंटर. आदी नामवंत संस्थांना निधी ढेऊन सरकारी विभागाबरोबरच सरकारी विभागांच्या बरोबरीने काम करण्याचे स्वातंत्र्य दिले. यानिमीताने श्री. पोपट पवार, श्री. सारंग पांडे, डॉ. रजनीकांत आरोडे आदी प्रयोगशील निस्पृह कार्यकर्त्यांसोबत त्यांनी काम केले या कामाचा राज्यभर ठसा उमटला. त्यांच्यावर संपूर्ण नाशिक विभागाच्या पाणलोट क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या अधिकारी व स्वयंसेवी संस्थांच्या प्रशिक्षणाची शासनाने जबाबदारी सोपविली. राहुरी कृषी विद्यापीठाच्या मढतीने हे कामही त्यांनी सहा महिने सातत्यपूर्ण केले. राज्याच्या जलसंधारणाच्या कामाला त्यामधून एक दिशा मिळाली. लहू कानडे या सर्व कामामुळे स्वतः खूप समृद्ध झाल्याचे मानतात. म्हणूनच पाणलोट क्षेत्र विकास व जलसंधारण; माती, जंगल, पाणी हा त्यांच्या सततच्या चिंतनाचा विषय बनलाय. या विषयावर आजही ते अविरतपणे मार्गदर्शन करीत असतात. त्यांच्या संपर्कात आलेली या क्षेत्रातील सर्व मंडळी आजही त्यांना आपल्या कुटुंबातील सदस्य मानतात.

आदिवासीची सेवा

अहमदनगर येथील कार्यकाळ संपल्यानंतर त्यांचेच इच्छेवरुन नंदुरबार येथे उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून त्यांनी दोन वर्षे आदिवासीची सेवा केली. संपूर्ण सातपुडा त्यांनी पायाखाली घातला. धडगाव, अक्कलकुव्यातील कुपोषण पाहिले. आणि धनदांडव्यांकळून होणारे आदिवासीचे शोषणही पाहिले. प्रत्यक्ष कामातून त्यांनी आदिवासीच्या खूप योजना पारदर्शकपणे राबविल्या. सर्वात महत्वाचे म्हणजे तेथील प्रश्नांसंदर्भात त्यांनी शासनाकडे वेळोवेळी अहवाल पाठविले. लेख व कविता लिहून आदिवासीचे दुःख वेशीवर टांगले. राज्यातील विचारवंतांना बोलावून आदिवासी कार्यकर्त्यांचे प्रशिक्षण वर्ग घेतले. तर जिल्हा परिषदेच्या सर्व सम्माननीय सदस्यांना यशवंतराव चढाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी, पुणे येतील महासंचालकांना विनंती करून खास बाब्ब म्हणून प्रशिक्षण दिले. महाराष्ट्राच्या इतिहासातील ही एक वेगळी घटना आहे.

दलित, आदिवासी, भटक्या विमुक्तांच्या सामाजिक चळवळींशी लहू कानडे आयुष्यभर जोडलेले आहेत. त्यांच्या योजना त्यांच्यापर्यंत पोचविण्यासाठी ते सतत प्रयत्नशील आहेत. निवृत्तीनंतरही गरीबांच्या योजनाचे 'कल्याणकक्ष' लिहून ते मुल्यमापन करताहेत. परंतु नंदुरबारमधील प्रत्यक्ष कामाने आदिवासीच्या प्रश्नांबद्दल त्यांना अधिकार हळवे बनविले आणि विधायक विकास कामातूनच उतरे शोधण्यास त्यांना बळ मिळाले.

साहित्यिक लहू कानडे

साहित्यिक आभाळातून पडत नाही, तर टळ्डी डोले उघडे ठेऊन जो प्रश्न व्याहळतो, कष्टकच्चांना समजून घेतो, आनंद, दुःख आणि वेदनेशी संवाद करतो तोच खरा साहित्यिक असतो. साहित्य म्हणजे संवाद असे ते मानतात. शब्दांनी आयुष्यभराची सोबत केली म्हणूनच ते सतत मागील तीस वर्षे लिहू शकले. 'क्रांतीपर्व', 'टाचा टिभा', 'तळ ढवळताना' असे कवितासंग्रह, 'बहुजनांचे साहित्य', 'अस्पृश्यता आणि स्वच्छता' हे वैचारिक शंथ तर 'तीन माकडांची आत्महत्या' हे नाटक आणि शेकडो लेख ही त्यांची आजवरची साहित्यनिर्मीती आहे. तीन साहित्य संमेलनांचे आद्यक्षपद, दोन साहित्य संमेलनांचे उद्घाटक, असंख्य साहित्य संमेलनातून काव्य वाचन व परिसंवादातील सहभाग, आकाशवाणी व दूरदर्शनवरील असंख्य भाषणे व संवाद आणि आजही सतत्यपूर्ण सकाळसारख्या नामवंत वृतपत्रातून नियमित स्तंभलेखन असा प्रचंड मोठा त्यांच्या लेखनाचा झापाटा आहे.

त्यांच्या कविता आणि अनेक लेख हिंदी, इंग्रजी, मराठी, गुजराथी, कञ्चड, उर्दू अशा अनेक भाषांमध्ये अनुवादित झाले. रुवामी रामानंद तीर्थ विद्यापीठ, नांदेड, यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, नाशिक इथे त्यांच्या कविता अभ्यासक्रमात समाविष्ट झाल्या. तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यापीठाच्या एम.ए. च्या विद्यार्थ्यांना टाचा टिभा हा त्यांचा कवितासंग्रह अभ्यासक्रमाता लागला. नुकतेच त्यांच्या तळ ढवळताना या कवितासंग्रहातील कविता एस.एस.सी. च्या म्हणजे इयत्ता दहावीच्या मराठीच्या पात्रपुस्तकामध्ये समाविष्ट झाली आहे. लहू कानडे हा सर्व त्यांच्या साहित्यसाधनेचा शासनाजे व जाणकारांनी केलेला सम्मान मानतात. तसेच ज्या शेतकरी, शेतमजुर, गरीब कष्टकच्चांचे दुःख त्यांनी त्यांच्या साहित्यातून चितारले ते सर्वदूर पोचविण्याचा त्यांना अभिमान वाटतो.

संवेदनशील अध्यापक

एम.ए. (इंश्वरी) आणि बी.एड. ची पदवी प्राप्त केल्यानंतर शेवगाव येथे बाळासाहेब भारदे ज्युनिअर कॉलेजमध्ये त्यांनी अध्यापक म्हणून नोकरी स्विकारली. विद्यालयाच्या वाटेवरील त्यावेळी झोपडपट्टीवजा असणाऱ्या वडार वस्तीतील अळान आणि दारिद्रेयाने त्यांना अस्वस्थ केले. नोकरीव्यतिरिक्तच्या वेळेमध्ये त्यांनी त्या वस्तीमध्येच मुलांसाठी रात्रीचे वर्ग सुरु केले. दिवसभर दगड फोड करणाऱ्या कष्टकन्यांशी संवाद सुरु केला. त्यांचे प्रश्न समजून घेतले. युवकांचे संघटन उभे केले. हल्लूहल्लू शहरात सर्व गरीबांच्या वस्त्या एवढेच नाही तर देहविक्र्य करणाऱ्या आभागी स्थियांच्या वस्तीमध्येही त्यांच्या संघटनेचे काम सुरु झाले. बहुजन शिक्षण संघाचे बंद पडलेले वस्तीगृह गरीब विद्यार्थ्यांसाठी त्यांनी पुन्हा सुरु केले.

एका बाजूला विद्यार्थीप्रिय अध्यापक म्हणून प्रामाणिकपणे नोकरी केली. तर दुसरीकडे सामाजिक बांधिलकी मानणारा कार्यकर्ता म्हणून प्रत्यक्ष चळवळही सुरु झाली. यातूनच गरीब कष्टकरी वर्गाच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी त्यांचे लेखन सुरु झाले. दलित शोषितांच्या साहित्याचा अविष्कार असणारे 'दवंडी' नियतकालिक शेवगाव येथून सुरु झाले. आणि बघता बघता सामाजिक, सांस्कृतिक चळवळीचे लहू कानडे शेवगाव येथील केंद्र बनले.

१९८२ साली भरलेल्या दुसर्या अहमदनगर जिल्हा साहित्य संमेलनाचे ते मुख्य संयोजक होते. येथेच नाट्य चळवळीमध्ये सहभागी झालेल्या लहू कानडेना उत्कृष्ट अभिनयाचा राज्य पुरस्कार मिळाला. त्यांनी स्थापन केलेले दवंडी कलापथक त्यावेळेस कौतुकाचा विषय ठरले. 'क्रांतीपर्व' हे पहिले वहिले पुस्तक. १९८३ साली लहू कानडे शेवगावी असतांनाच प्रकाशित झाले. लहू कानडे या अध्यापकातील कार्यकर्ता रूप, बाळासाहेब भारदे, स्व. मारुतराव घुले, जेष्ठ नेते यशवंतराव अडाख यांच्या नजरेत भरला. या सवाची तेळापासूनच लहू कानडेना उदंड प्रेम मिळाले. बाळासाहेब भारदे यांनी लहू कानडे यांची अण्णा हजारे, मेबल आरोळे यांच्यासोबत खादी ग्रामोद्योग महामंडळावर संचालक म्हणून नियुक्ती केली. आणि या कार्यकर्त्या शिक्षकाचे तरुण वयातच कार्यक्षीत्र विस्तारले.

ज्ञान आणि सामाजिक भान

गरिबी असूनही आई वडीलांनी लहू कानडेना शिक्षणाला मुक्त दिले नाही. दारिद्र्यामुळे त्यांना बोर्डींगमध्ये राहून माध्यमिक शिक्षण व उच्च शिक्षण घ्यावे लागले. यामुळेच त्यांना शेतकरी, दलित, आदिवासी कुटुंबातील समझूळ्यांची विद्याशैक्षणिकत्वे सहजीवन लाभले. एकमेकाचे दुःख वाटून घेण्याचे बालकहू मिळाले. प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करण्यासाठी कष्ट झेलण्याची सवय लागली. आणि विनम्रपणे संघर्ष करून यश प्राप्त होते हे ज्ञानही मिळाले. १९७२ च्या दुष्काळात महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची फी माफ करावी म्हणून ते मोर्चात सहभागी झाले. आणि पोलीसांच्या दंडुक्याचा प्रहारही त्यांनी अनुभवला. पुढे अहमदनगर येथे महाविद्यालयन विद्यार्थी चळवळीत त्यांनी सक्रीय आग घेतला. नगरच्या सारडा महाविद्यालयाचे ते पहिले वहिले विद्यापीठ प्रतिनीधी म्हणून निवडले गेले. एका छोट्या खेळ्यातील बलुतेदार शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या व वर्णा पुरुतकासाठी मिळेल ते काम करणाऱ्या या युवकाला पांढरपेश्यांच्या महाविद्यालयात विद्यार्थ्यांनी आपला नेता बनवले. मैत्री आणि प्रेमकृपणाचे हे दुर्मिळ यश होते.

इंश्जी विषयात त्यांनी पदवी घेतली आणि पदव्युत्तर शिक्षणासाठी ते मराठवाडा विद्यापीठात दाखल झाले. तेथेही ते एका प्रागतिक विद्यार्थी चळवळीचे भाग बनले. तेथेच त्यांच्यातील तरुण कार्यकर्ता छत्रपती शिवरायांच्या कर्तृत्वातील स्वाभिमान, जोतीबा फुल्यांचा सत्यशोधक आभिमान, राजर्षी शाहूंचा प्रत्यक्ष कृतीद्वारे साकारलेला बहुमान आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीने दिलेले आत्मभान लाभल्याने कार्यकर्ता झाला. पुढील संपूर्ण आयुष्यासाठी विद्यार्थी दशेतच लाभलेले इंश्जी भाषेतील अफाट ज्ञान व सामाजिक चळवळीतून मिळालेले समाजभान ही लहू कानडेच्या आयुष्यभराच्या वाटचालीची शिदोरी बनली. त्यांच्या लेखनप्रवासाचा प्रारंभही इथेच सुरु झाला.

वकळा दशसहस्रोंच्या

हिंदी आणि इंग्रजीवर प्रभुत्व असणारे लहू कानडे राज्यभर एक नामवंत वकळे म्हणून सुपरिचित आहेत. त्यामुळे राज्यभरातील सामाजिक चळवळी, सांस्कृतिक कार्यक्रम, महापुरुषांच्या जयंत्या, साहित्य संमेलने आदी ठिकाणीची निमंत्रणे त्यांना येत असतात. याशिवाय त्यांचे साहित्य अभ्यासक्रमात असल्याने विद्यालये आणि महाविद्यालयामधूनही त्यांना बघण्यासाठी, ऐकण्यासाठी विद्यार्थी आणि शिक्षक उत्सुक असतात. लहू कानडे शैक्षणिक कार्यसाठीची ही व्याख्याने कधीही टाळत नाहीत. त्यामुळे तरुण विद्याशर्यामध्ये कवी लहू कानडे हा आयकऱ्ऱ बळला आहे. त्यांचे काव्यगायन आणि कविता वाचन आजही अनेकांना मोहिनी घालते.

तथापि ग्रामविकास व जलसंधारण हे त्यांचे अभ्यासाचे व आवडीचे विषय आहेत. या क्षेत्रातील प्रत्यक्ष कामाचा प्रदीर्घ अनुभव, यशदा सारख्या अनेक प्रशिक्षण संस्थांमधील सततचे शिकवणे यामुळे पंचायतराज व्यवस्थेतील कार्यकर्त्यांशी तसेच विकास योजनांवर संवाद करण्यास त्यांना अधिक आवडते. सरपंच, सदस्य, कर्मचारी यांच्याशी बोलताना ते अधिक सुख अनुभवतात.

'हागणदारी मुक्त नाव': संकल्पनेचे जनक

याच काळात त्यांच्याकडे ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम राबविण्यासाठी आला. त्या कार्यक्रमाला संडास बांधण्याच्या कार्यक्रम म्हणून पुर्वीच लोकांनी बदलाम केले होते. कारण संडास तर बांधले जायचे पण त्यांचा कुणी वापर करीत नव्हते. खोड्यापाड्यातील सार्वजनिक महिला शौचालये म्हणजे अक्षरशः नरक झाले होते. बांधकामाच्या नावाने कोट्यावधी रूपये खर्च झाले होते. परंतु उघड्यावर संडासला जाणे आणि गावोगाव हागणदार्द्या निर्माण होणे थांबलेले नव्हते. प्रत्येक गावामध्ये प्रवेश करतांना सवति प्रथम हागणदारीची भेट व्हायची. खोड्यात जनमलेल्या आणि वाढलेल्या लहू कानडे यांना या हागणदार्द्या म्हणजे गावाच्या मस्तकावरील अश्वतथाम्याच्या जखमेसारखी अलभ्ळणारी जखम वाटायची. जिल्हा पंचायत अधिकारी म्हणून काम करताना या संधीचे सोने करायचे त्यांनी ठरवले. आणि संपूर्ण ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाला त्यांनी हागणदारी मुक्तीचा कार्यक्रम बनविले. लहू कानडे 'हागणदारी मुक्त नाव' या संकल्पनेचे जनक आहेत.

नुकतेच अहमदनगर येथे शब्दगंध साहित्य संमेलनाच्या उद्घाटनाला तत्कालीन ग्रामविकास मंत्री तथा राज्याचे वृहमंत्री आदरणीय आर.आर. पाटील आले असतांना याच संमेलनाचे अद्यक्ष असलेले लहू कानडे यांचा त्यांनी या कामाबद्दल अंतःकरणपूर्वक गौरव केला. ते म्हणाले, 'लहूजी तुम्ही या राज्याला एक सुंदर शब्द दिला, आज हागणदारी मुक्त नाव हा मराठी शब्द देशातील इतरही तीन राज्यांनी स्विकारला आहे. हा तुमचा अधिकारी म्हणून केलेल्या कामाचा गौरव आहे.' लहू कानडे यांनी हागणदारी मुक्त नाव हा कार्यक्रम जिल्ह्यामध्ये पथदर्शक प्रकल्प म्हणून राबविला.

जिल्ह्यातील सर्व कलावंत प्रतिभावंताना आवाहन करून त्यांचे कलागुण या कार्यक्रमाच्या प्रचाराआणि प्रसारासाठी वापरले. त्यासाठी त्यांनी दोन डझन कलापथके निर्माण केली. अनेकांसाठी गाणी लिहिली. स्वतः गायली, दर शनिवारी आकाशवाणीवरून, 'हेऊ हागणदारी मुक्त नाव' हा लाईव्ह कार्यक्रम केला. गावोगाव ग्रामसभा घेऊन उघड्यावर संडासला जाऊ नका त्याएकजी वैयक्तिक शौचालय बांधा असे कळकळीचे आवाहन केले. त्यांच्या वकृत्व शैलीमुळे त्यांच्या ग्रामसभा म्हणजे जणू एक संगीत किरन व्हायचे. सरपंच, ग्रामसेवक गावातील इतर कर्मचारी पंचायत समिती, जिल्हा परिषदेचे सन्माननीय सदस्य यांचे नाव हागणदारी मुक्त करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रशिक्षण शिबीरे घेतली. आणि अजूबा झाला. संगमनेर तालुक्यातील बोरबन हे देशातील पहिले हागणदारीमुक्त नाव झाले. असंख्य गावे हागणदारी मुक्तीच्या दिशेने काम करू लागली. आणि केवळ राज्यातील नव्हे तर देशभासातून माणसे अहमदनगर जिल्ह्यातील हा प्रयोग बघाण्यासाठी जिल्ह्यामध्ये येऊ लागली. बोरबन, वडगाव आमली, सुरेश नगर, चितळवेडे अशी असंख्य गावे लोकांच्या कौतुकाचा विषय झाली. याच काळात लहू कानडे हा प्रयोग राबविणाऱ्या त्यांच्या सहकारी अधिकारी कर्मचाऱ्यांना घेऊन बांगलादेशाला गेले. परिषम बंगालमध्ये गेले, तेथील ग्रामीण स्वच्छतेचे काम पाहून आपल्या जिल्ह्यातील काम अधिक निर्दोषपणे कसा करता येईल यासाठी ते सतत अभ्यास करीत राहिले. या कामाचा सुगंध राज्यभर दरवळला. राज्यातील सर्व जिल्हा परिषदेच्या अधिकाऱ्यांना नगर जिल्ह्याने प्रशिक्षण द्यावे म्हणून सुचना केली. आणि राज्यातील इतर जिल्हेही हागणदारी मुक्तीचा मंत्र इथूनच घेऊन गेले.

लहू कानडे ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाचे एक अभ्यासू तज्ज्ञ बनले. भारत सरकारने त्यांना त्यांचा प्रतिनिधी म्हणून श्रीलकेला पाठविले. श्रीलंका सरकारच्या ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाच्या आखणीसाठी बोलाविलेल्या परिषदेमध्ये 'ओपन डिफिकेशन फिक्वीलेज - ए पायलट' नावाचा त्यांनी निबंध अहंगुले आंतरराष्ट्रीय परिषदेमध्ये वाचला तो जलमंथन मध्ये छापून आला. आणि आंतरराष्ट्रीय खात्रीचे स्वच्छता तज्ज्ञ म्हणून लहू कानडेचा गौरव झाला. तामिळनाडू सरकारने त्यांना स्टेटगोरुट म्हणून मार्गदर्शनासाठी निमंत्रित केले.

जिथे खायचे तिथेच हागायचं का? असा प्रश्न विचारला जायचा, तिथे आज आपल्या घरात शौचालय असलेच पाहिजे एवढा मानसिक बदल या कार्यक्रमाने जनतेमध्ये घडविला एवढे निश्चित. वॉटर ऑफऱ सैनिटेशन साउथ एशिया या जागतिक संस्थेने नगरच्या या कार्यक्रमावर 'इव्हायटिंग चैंज' नावाची फिल्म बनवली आहे. लहू कानडेच्या कामावरची ही फिल्म आज देशामध्ये विविध तेरा भाषेमध्ये अनुवादित करून दाखविली जाते. मराठीमध्ये देखील 'आणि ठिणगी पेटली' या नावाने ती उपलब्ध आहे. लहू कानडे यांनी आपल्या लेखन सामध्याचा उपयोग करून 'गाव हागणदारीमुक्त करताना' नावाचे ग्रामीण कार्यकर्त्यांना उपयोगी होईल असे पुस्तकही लिहिले. तर आपलं नाव हागणदारीमुक्त करण्यासाठी मदतीने 'हागणदारी मुक्त नावाच्या गोष्टी' असे दुसरे पुस्तकही संपादीत केले. लहू कानडेचे हे साहित्य या क्षेत्रातील सर्वांच्याच आस्थेचा विषय बनले आहे. अहमदनगर जिल्ह्यातील प्रत्येक गावात या निमीताने कानडे यांना मित्र मिळाले, मायबाप मिळाले. पुढील काळात कानडेनी त्याच्याही कविता केल्या. कथा लिहिल्या आणि हे आपुलकीचे नाते आजही टिकवून ठेवले आहे.

गांवः
हागणदारी मुक्त करताना...

सहू खानडे
जनमुक्त्य काम्यकारी अधिकारी
(सामर्थ्यकाल)

जिल्हा परिषद, अहमदनगर

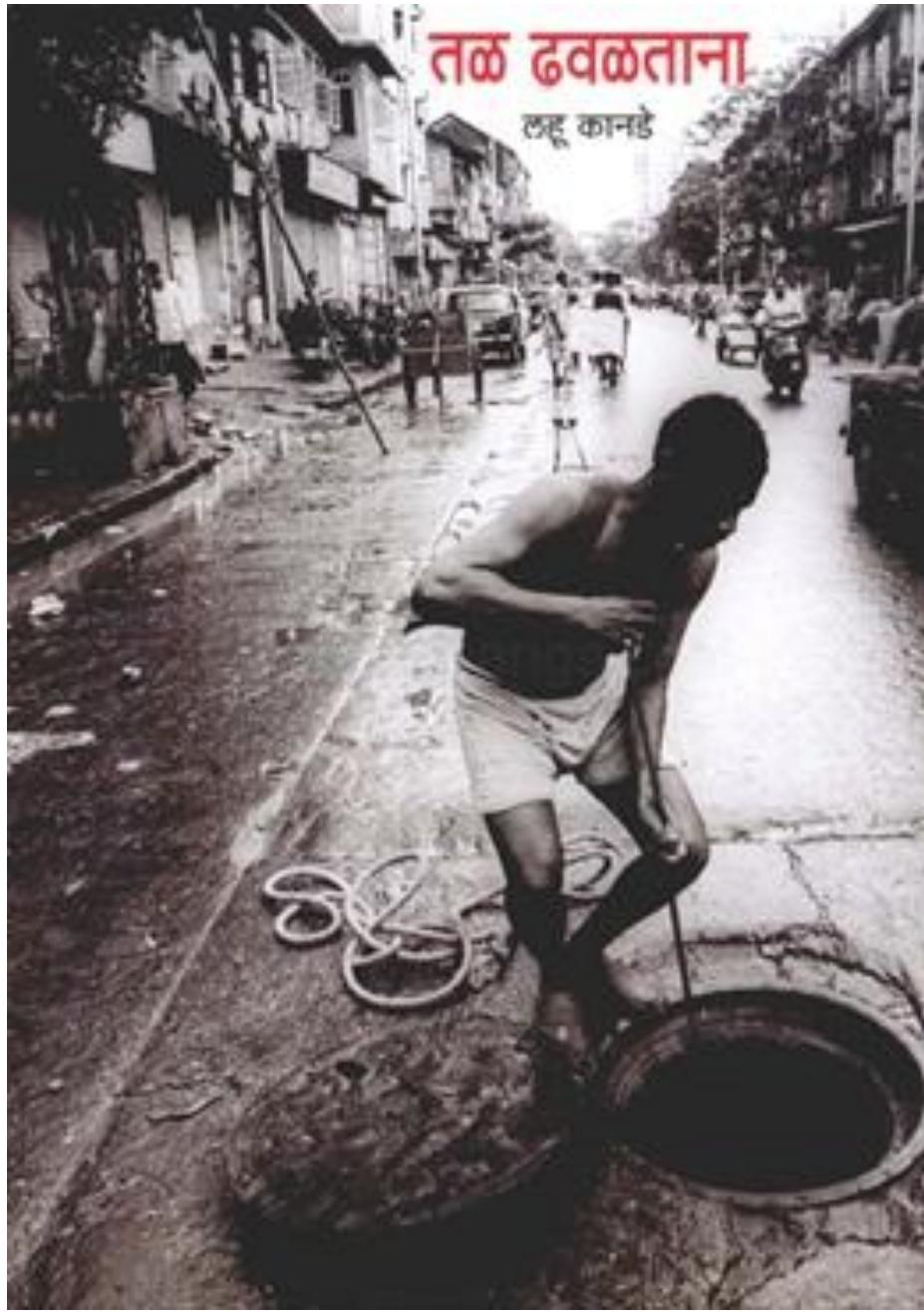
चंद्रकांत दक्करी
भा.प.स.
मुख्य काम्यकारी अधिकारी

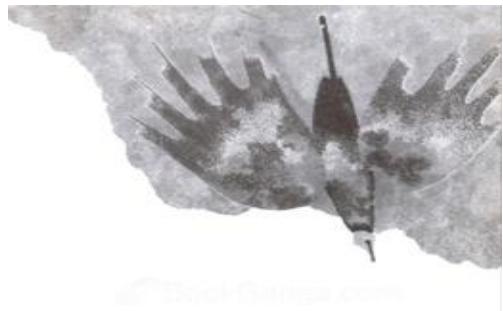

पुणे येथे यशवंतराव पुरस्कार सिवकारताना लहू कानडे

तळ द्वितीया

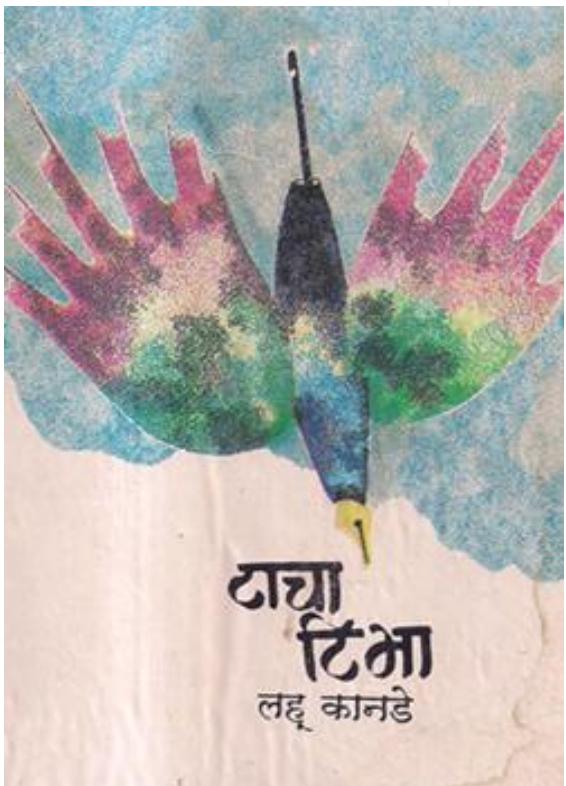
लहू कानडे

ठाया टिभा

लहू कानडे

ठाया टिभा

लहू कानडे

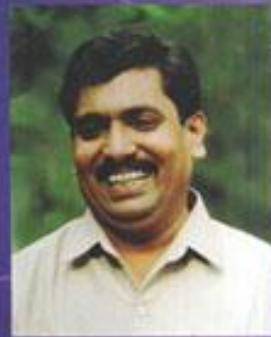
आम्ही
कुस्तानी

लहू कानडे

कंतिपर्व

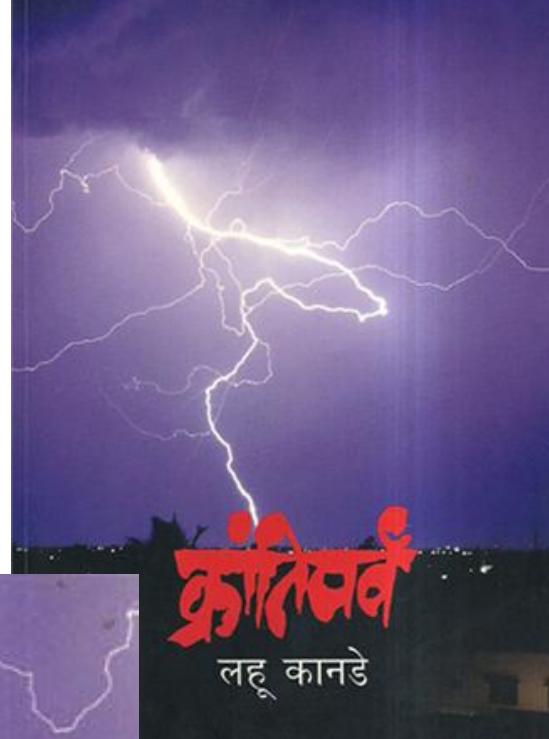
लहू कानडे

जेव्हा मार्गीच सप्तशास्त्रातून जात असल्लो
तेव्हा पेटलेच्या पिता पाण्ऱू शिळवरावरच नसले
येता ज्ञाता तर खायायचा असल्लो
चिंतेवरून अंगार क्रांतिसाठी शृंगर महणून
आणि उरात नाघवायच्या असलाले
भाऊकलेलेच्या ज्ञाता क्रांतिसाठी खरामाता भएण्हो.

कंतिपर्व

लहू कानडे

धन्यवाद